

جغرافیای اقتصادی ایران ۱

(رشته جغرافیا)

عبدالرضا فرجی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

پیش گفتار	یازده
هدف کلی	پانزده
بخش اول: اهمیت و جایگاه جغرافیای اقتصادی ایران (با تأکید بر بخش کشاورزی)	۱
هدف مرحله‌ای	۱
هدف آموزشی - رفتاری	۱
نواحی کوهستانی	۲
سرزمین‌های هموار	۷
خلاصه‌ی بخش	۱۰
خودآزمایی	۱۱
بخش دوم: ویژگی‌ها و توان‌های محیط طبیعی ایران از نقطه نظر جغرافیای اقتصادی	۱۳
هدف مرحله‌ای	۱۳
هدف‌های آموزشی - رفتاری	۱۳
خلاصه‌ی بخش	۲۰
خودآزمایی	۲۱
بخش سوم: بررسی ساختار اقتصادی جمعیت ایران در بخش کشاورزی	۲۳
هدف مرحله‌ای	۲۳
هدف آموزشی - رفتاری	۲۳
مقدمه	۲۴
رشد جمعیت و مسائل غذایی در کشور	۲۵
نیاز جمعیت ایران به غذا	۲۷
توزیع جغرافیایی جمعیت ایران	۳۰
ترکیب سنی جمعیت ایران	۳۲

۳۴	ساختمان شغلی جمعیت ایران
۳۸	ترکیب ساختمان جمعیت ایران
۳۹	مهاجرت
۴۰	زندگی و نوع معیشت جمعیت در ایران
۴۱	کوچ‌نشینی
۴۶	یک‌جا نشینی
۵۱	خلاصه‌ی بخش
۵۲	خودآزمایی
۵۵	بخش چهارم: منابع طبیعی ایران
۵۵	هدف مرحله‌ای
۵۵	هدف آموزشی - رفتاری
۵۶	الف) منابع آب
۶۰	آب‌های سطحی
۶۰	رودها
۶۲	۱. حوضه‌ی آبریز دریای خزر
۶۲	رود ارس
۶۳	سفید رود
۶۴	رود چالوس
۶۵	رود هراز
۶۶	رود گرگان
۶۶	رود اترک
۶۸	۲. حوضه‌ی آبریز خلیج فارس و دریای عمان
۶۹	رودخانه‌ی گاماسب
۶۹	رود کارون
۷۱	رود جراحی
۷۱	رود شور و میناب
۷۱	۳. حوضه‌ی آبریز داخلی
۷۲	حوضه‌ی آبریز غربی (دریاچه‌ی ارومیه)
۷۵	حوضه‌های آبریز مرکزی
۷۵	حوضه‌ی آبریز دریاچه‌ی قم
۷۷	حوضه‌ی آبریز باتلاق گاوخونی
۷۸	حوضه‌ی آبریز دریاچه‌ی بختگان (نیریز)
۸۰	حوضه‌های آبریز شرقی
۸۱	حوضه‌ی آبریز هامون
۸۲	حوضه‌ی آبریز جازموریان
۸۳	ب) دریاها
۸۳	دریای خزر

۸۵	الف) عوامل افزایش
۸۵	نزولات جوی
۸۶	آب‌های رودخانه‌ای
۸۶	ب) عوامل کاهش
۸۷	۱. شبه جزیره‌ی میانکاله
۸۷	۲. خلیج گرگان
۸۷	۳. مرداب انزلی
۸۸	خلیج فارس
۸۸	سواحل خلیج فارس
۸۹	آب و هوای خلیج فارس
۸۹	عمق و اندازه‌ی خلیج فارس
۹۰	پدیده‌های جغرافیایی سواحل خلیج فارس و اثرات اقتصادی آن‌ها
۹۰	خور موسی
۹۱	جزیره‌ی هرمز
۹۱	جزیره‌ی قشم
۹۲	جزیره‌ی خارک
۹۳	دریای عمان
۹۳	ج) احداث سد و تأمین آب در ایران
۹۶	آب‌های زیرزمینی
۹۷	۱. چشمه‌ها
۱۰۰	۲. چاه‌ها
۱۰۱	چاه‌های نیمه‌عمیق
۱۰۲	چاه‌های عمیق
۱۰۲	مشکلات ناشی از حفر بی‌رویه‌ی چاه‌ها در ایران
۱۰۳	۴. قنات‌ها
۱۰۵	اهمیت قنات و لزوم حفظ آن‌ها در ایران
۱۰۹	خاک
۱۱۱	جنگل و مرتع (پوشش گیاهی)
۱۱۲	پوشش گیاهی در ناحیه‌ی خزری
۱۱۲	پوشش گیاهی در ناحیه‌ی معتدل کوهستانی
۱۱۴	پوشش گیاهی در ناحیه‌ی بیابانی و نیمه بیابانی
۱۱۵	انهدام پوشش گیاهی، فرسایش خاک و جنگل‌کاری مصنوعی
۱۲۰	منابع دریایی
۱۲۱	ماهیگیری در دریای خزر
۱۲۳	ماهیگیری در آب‌های جنوبی
۱۲۵	ماهیگیری در آب‌های داخلی
۱۲۶	خلاصه‌ی بخش
۱۲۷	خودآزمایی

۱۲۹	بخش پنجم: جغرافیای کشاورزی ایران
۱۲۹	هدف مرحله‌ای
۱۲۹	هدف رفتاری - آموزشی
۱۳۰	بررسی تاریخی کشاورزی در ایران
۱۳۴	ساخت زراعی ایران
۱۳۵	تولیدات کشاورزی ایران (زراعی، دامی، صید و ...)
۱۳۶	محصولات غذایی کشاورزی
۱۴۳	محصولات صنعتی
۱۴۳	کشت چغندر در ایران
۱۴۴	اثرات اقتصادی و اجتماعی کشت چغندر قند
۱۴۵	کشت نیشکر در ایران
۱۴۶	اهمیت قند و شکر در تغذیه و اقتصاد
۱۴۶	پنبه
۱۴۸	مناطق کشت پنبه در ایران
۱۴۸	بررسی اثرات اقتصادی کشت پنبه در منطقه‌ی گنبد و گرگان
۱۵۱	ارزش اقتصادی پنبه
۱۵۳	تولیدات مهم دیگر کشاورزی
۱۵۴	محصولات دامی
۱۵۴	برنامه‌ی اول توسعه‌ی اجتماعی و اقتصادی و محصولات کشاورزی
۱۵۵	شناخت قطب‌های کشاورزی و مسائل آن در ایران
۱۵۷	الف) ناحیه‌ی شرقی
۱۵۷	۱. دره‌ی کشف رود و خراسان شمالی
۱۵۸	۲. جلگه‌های دهانه‌ی هیرمند
۱۵۸	ب) زاگرس و کوه‌های مرکزی
۱۵۹	۱. چاله‌ی اصفهان - سیرجان
۱۵۹	۲. کوهپایه‌های یزد و کرمان
۱۶۰	ج) ناحیه‌ی آذربایجان
۱۶۰	۱. دره‌ی قزل‌اوزن و نواحی شرقی دریاچه‌ی ارومیه
۱۶۰	۲. ناحیه‌ی غربی دریاچه‌ی ارومیه
۱۶۱	د) دامنه‌ها و کوهپایه‌های البرز
۱۶۱	۱. کوهپایه‌های جنوبی البرز
۱۶۲	۲. کوهپایه‌های شمالی البرز و جلگه‌ی کناره‌ای خزر
۱۶۲	منطقه‌ی جلگه‌ای
۱۶۳	منطقه‌ی کوهستانی
۱۶۴	۳. دشت گرگان و کوهپایه‌های مجاور
۱۶۴	ه) جلگه‌ی خوزستان
۱۶۵	خلاصه‌ی بخش
۱۶۶	خودآزمایی

۱۶۹	بخش ششم: بررسی سیاست‌های اعمال شده در بخش کشاورزی ایران
۱۶۹	هدف مرحله‌ای
۱۶۹	هدف رفتاری - آموزشی
۱۷۰	الف) دوران قبل از انقلاب اسلامی
۱۷۲	شرکت‌های سهامی زراعی
۱۷۴	کشت و صنعت‌ها
۱۷۵	ب) دوران بعد از انقلاب اسلامی
۱۷۸	خلاصه‌ی بخش
۱۷۹	خودآزمایی
۱۸۱	بخش هفتم: آینده‌ی بخش کشاورزی ایران: مسائل، مشکلات و راه حل‌ها
۱۸۱	هدف مرحله‌ای
۱۸۱	هدف رفتاری - آموزشی
۱۸۲	الف) مشکلات تولید محصولات کشاورزی
۱۸۲	۱. زمین
۱۸۳	۲. آب
۱۸۴	۳. تکنولوژی و دانش فنی
۱۸۶	۴. مبارزه با آفات
۱۸۷	ب) مشکلات عرضه‌ی محصولات کشاورزی
۱۸۷	۱. راه
۱۸۸	۲. وسایل حمل و نقل
۱۸۸	۳. وسایل نگهداری محصولات در منطقه
۱۸۹	۴. صنایع غذایی
۱۸۹	۵. بیمه‌ی محصولات کشاورزی
۱۹۲	۶. سلف خری و واسطه‌گری
۱۹۲	خلاصه‌ی بخش
۱۹۳	خودآزمایی
۱۹۵	منابع
۱۹۷	پاسخ خودآزمایی‌ها

پیشگفتار

اقتصاد شالوده و وسیله‌ای است که بشر آن را برای تأمین نیازمندی‌های خود در یک ناحیه به وجود می‌آورد و غرض از فعالیت‌های اقتصادی هر نوع فعالیتی را گویند که موجب ازدیاد ثروت در کشوری شده و در نتیجه از آن رفاه آسایش برای مردم آن کشور فراهم شود.

جغرافیای اقتصادی شاخه‌ای از جغرافیای انسانی است که از تولید، توزیع و مصرف فراورده‌های مختلف بحث می‌کند. باید خاطر نشان ساخت که در این علم نوع بحث با آنچه در مباحث علم اقتصاد عنوان می‌شود متفاوت است زیرا علم اقتصاد، به طور کلی به بررسی کوشش و تلاش انسان در خصوص شیوه‌های تولید، مصرف و چگونگی روابط پدیده‌های اقتصادی، فلسفه‌ها و تئوری‌های این علم می‌پردازد و حال آن‌که جغرافیای اقتصادی ما را از نتیجه‌ی تلاش‌ها و کوشش‌های انسان در مورد تولید، مصرف و توزیع ثروت در مناطق مختلف جهان، آگاه می‌سازد.

به عبارت دیگر جغرافیای اقتصادی، کتابی نیست که در آن از تئوری‌ها و نظریه‌های اقتصادی بحث شود، بلکه کتاب مشاهدات و ملاحظات است. ملاحظات در خصوص آب و هوا، سایر عوامل جغرافیایی و شناخت ویژگی‌های اقلیمی و تأثیر آن بر محصولات کشاورزی، پرورش حیوانات، شناخت منابع طبیعی از قبیل: آب و خاک، جنگل و مرتع و معادن برای تولیدات صنعتی، راه‌ها و بنادر، آبراهه‌ها برای مواصلات و

حمل و نقل محصولات کشاورزی، صنعتی و منابع طبیعی (آب، نفت) برای تولید نیرو و سوخت. در جغرافیای اقتصادی دخالت‌های انسان را در طبیعت نباید از نظر دور داشت، چه خواهیم دید که طرز فکر، شیوه‌ی زندگی، عقاید، آداب و سنن و مطالعه‌ی انسان‌ها بر طبیعت و نیز چگونگی گزینش و انتخاب شرایط اقلیمی تأثیر می‌گذارد. همچنین دخالت دولت‌ها و تصمیمات آن‌ها از عوامل اصلی تغییرات اقتصادی و اجتماعی به‌شمار می‌رود و این دخالت‌ها و تصمیم‌ها، بر میزان تولیدات و سطح اشتغال و چگونگی بهره‌برداری از زمین و منابع طبیعی تأثیر عظیم دارد. لذا به همین مناسبت جغرافیای اقتصادی شامل چهار قسمت می‌شود که عبارت‌اند از:

۱. جغرافیای کشاورزی

۲. جغرافیای صنعتی

۳. جغرافیای وسایل ارتباطی

۴. جغرافیای مبادلات و بازرگانی

اما آنچه در این کتاب مدّ نظر ماست جغرافیای اقتصادی ایران با تأکید بر بخش کشاورزی است که مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

کتاب حاضر براساس برنامه‌ی کمیته‌ی گروه تخصصی جغرافیا در شورای عالی انقلاب فرهنگی تهیه شده است. ابتدا اهمیت و جایگاه جغرافیای اقتصادی ایران با تأکید بر بخش کشاورزی براساس دو ناحیه‌ی مهم کوهستانی و هموار کشور ارائه شده و در بخش دوم توان محیط طبیعی ایران از نقطه‌نظر جغرافیای اقتصادی مورد بررسی قرار گرفته است.

در بخش سوم، ساختار جمعیت ایران و به‌ویژه اهمیت آن در بخش کشاورزی مورد توجه قرار گرفته و با توجه به رشد روزافزون جمعیت کشور و خطراتی که از این بابت آینده‌ی توسعه‌ی کشور را مورد تهدید قرار می‌دهد، علاوه بر ساختار، رشد جمعیت و مضرات آن و مسائل و نیازهای غذایی کشور بررسی شده است. با توجه به اهمیت اساسی این بخش، دامنه‌ی بررسی تا حدی گسترده‌تر و عمیق‌تر می‌شود.

بخش چهارم کتاب، با عنوان منابع طبیعی ایران در چهار قسمت به بررسی منابع آب، خاک، جنگل و مرتع و نیز منابع دریایی می‌پردازد.

بخش پنجم با عنوان جغرافیای کشاورزی ایران، از چهار قسمت تاریخی‌چهره‌ی

کشاورزی، ساخت زراعی، تولیدات کشاورزی و شناخت قطب‌های کشاورزی ایران تشکیل شده است که این بخش از اهمیت خاصی برخوردار است. بخش ششم، تنها یک فصل را شامل می‌گردد و در آن سیاست‌های اعمال شده در کشاورزی کشور در قبل و بعد از انقلاب اسلامی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. و بالاخره آینده بخش کشاورزی کشور و مسائل و مشکلات و راه‌حل‌ها برای رفع این مشکلات بخش آخر کتاب را تشکیل می‌دهد که می‌توان گفت جهت توسعه‌ی کشاورزی کشور و حصول خودکفایی در این بخش، مورد توجه قرار گرفتن مشکلات و رفع موانع بسیار اهمیت دارد. امید است با شناختی که دانشجویان عزیز کشور با مطالعه‌ی این کتاب نسبت به مسائل زیربنایی جغرافیای کشاورزی پیدا می‌نمایند، علاقه، حساسیت و اراده‌ی لازم را به مسئله‌ی مهم برنامه‌ریزی و ارائه‌ی راه‌حل‌های مناسب در آینده جهت رفع مشکلات کشاورزی پیدا نمایند. زیرا که خودکفایی کشور در تمام بخش‌ها، به‌ویژه کشاورزی با توجه به جمعیت کشور از اهم مسائل به‌شمار می‌رود. در پایان جا دارد از راهنمایی‌های گروه محترم جغرافیای دانشگاه پیام نور و به‌ویژه جناب آقای دکتر بدری‌فر مدیر محترم گروه تشکر و سپاسگزاری نمایم.

عبدالرضا فرجی

هدف کلی

در این کتاب دانشجویان ضمن آشنایی با تعریف جغرافیای اقتصادی و حیطه‌ی آن، از توان و ظرفیت ویژگی‌های طبیعی، انسانی و منابع کشور اطلاع حاصل نموده و در نتیجه با توجه به وضعیت منطقه‌ای و اقلیمی ایران، از کم و کیف جغرافیای کشاورزی کشور همچون انواع تولید و مراکز عمده‌ی کشاورزی مطلع می‌گردند. اشکالات و موانع توسعه‌ی کشاورزی ایران در گذشته و حال از موارد مهمی است که توجه خاصی را به آن‌ها می‌طلبد و امید است که دانشجویان عزیز ضمن بررسی و مطالعه‌ی آن‌ها و دیگر منابع موجود بتوانند در آینده راهگشای مشکلات کشاورزی کشورمان باشند.

بخش اوّل

اهمیت و جایگاه جغرافیای اقتصادی ایران (با تأکید بر بخش کشاورزی)

هدف مرحله‌ای

در این بخش به‌طور کلی با نواحی کوهستانی و نواحی هموار کشور به‌طور مختصر آشنا می‌شوید. خواهید دید که کوه‌های دور تا دور کشور و نیز کوه‌های درونی چقدر در تهیه‌ی آب و آبادانی نقش دارند و چند نوع اقلیم را برای کشور به ارمغان آورده است. علاوه بر آن، با بیابان‌ها و جلگه‌های کشور آشنا خواهید شد و ملاحظه خواهید نمود که نقش این جلگه‌ها در امور کشاورزی ایران بسیار مهم و بیشتر مواد غذایی کشور از کشت و کار در این نواحی به‌دست می‌آید. به همین دلیل اکثریت جمعیت کشور در این مناطق متمرکز و شهرهای بزرگی نیز ایجاد گردیده‌اند.

هدف آموزشی - رفتاری

پس از اتمام مطالعه‌ی این بخش باید بتوانید:

- قلمرو و مناطق کوهستانی و سرزمین‌های هموار کشور را مشخص نموده و بیان کنید چه تفاوت‌هایی با هم دارند.
- انواع آب و هوای به‌وجود آمده در مناطق فوق‌الذکر را برشمارید و متذکر گردید که این اقلیم‌ها چه تأثیراتی بر فعالیت‌های مردم و یا در جذب و دفع آن‌ها دارد.

- از نظر کشاورزی و بهره‌برداری از منابع طبیعی وضعیت مناطق فوق‌الذکر را بررسی نمایید و روشن سازید که چه نوع محصولاتی در این مناطق متفاوت به‌دست می‌آید. لازم به ذکر است که علاوه بر فراگیری این موارد می‌بایستی به منابع درسی دیگر جهت دریافت جزئیات بیشتری از مناطق کوهستانی و جلگه‌ای جهت مطالعه مراجعه و در مطالعات خود حتماً از نقشه‌های طبیعی و اقتصادی ایران استفاده نمایید.

ایران کشوری است با ۱،۶۴۸،۱۹۵ کیلومتر مربع مساحت، قسمت وسیعی از فلات ایران را شامل است که در جنوب غربی آسیا واقع شده است. از لحاظ گسترش در امتداد طول و عرض جغرافیایی سرزمینی متناسب است و به فاصله‌ی ۲۵ درجه از خط استوا در نیمکره‌ی شمالی قرار گرفته است. برای آن‌که از نظر جغرافیای اقتصادی نقاط مختلف ایران آسان‌تر درک شود سرزمین ایران را در دو ناحیه‌ی کوهستانی و سرزمین‌های هموار بررسی می‌کنیم.

نواحی کوهستانی

پستی و بلندی یا کوه‌ها و دره‌های ایران برای کشور اهمیت حیاتی دارند. کوه‌های دور تا دور کشور و نیز کوه‌های درونی که جمعاً حدود نیمی از مساحت کشور را پوشانده‌اند هر یک در تهیه‌ی آب و آبادانی نقش بسزایی دارند به‌طوری که اگر این کوه‌ها وجود نداشتند ایران در زمره‌ی کشورهای بسیار گرم و خشک و بی‌آب و علف درمی‌آمد. همچنین همین ناهمواری‌ها از لحاظ موقعیت و طرز ساختمان با یکدیگر متفاوت بوده، دارای مشخصات مخصوص می‌باشند که سبب تنوع اوضاع طبیعی و اقتصادی نواحی مختلف گردیده است.

اختلاف ساختمان و مسطحی زمین‌ها، تفاوت فاحش ارتفاعات در مناطق مختلف و عوامل گوناگون دیگر به هر یک از قسمت‌های آن وضع خاصی داده است. رشته کوه‌ها چون دیواری بلند کشور را در میان گرفته و بین این رشته کوه‌ها دره‌های پر آب و زمین‌های حاصلخیز واقع شده و جلگه‌هایش به بخش‌های بزرگ و کوچک تقسیم گردیده است. وانگهی کوه‌های ایران عموماً موازی یکدیگر کشیده شده‌اند که همین امر وجود راه ارتباطی صحیح و سالم را مشکل می‌سازد. به‌طوری که جهت عبور از مناطق

کوهستانی باید آن را دور زد و یا از آن گذشت که در صورت اول موجب دوری راه و در صورت دوم مشکلات راه‌های کوهستانی چون راه‌های شمالی همچون چالوس و هراز را دربرخواهد داشت.

دیواره‌ی کوهستانی ایران دو گونه آب‌وهوای متمایز را برای کشور به‌وجود آورده است. یکی آب‌وهوای منطقه‌ی درونی که بیشتر آن سرد و خشک است و دیگری منطقه‌ی برونی یا کناره که از نوع معتدل و پرآب و نمناک است. کوه‌های کرانه‌ای موجب می‌شوند که ابرها و بادهای نمناکی که از اقیانوس هند به سوی جنوب ایران می‌آیند و یا از اقیانوس اطلس و دریای مدیترانه به سوی داخل ایران می‌وزند و یا از سوی دریای خزر در شمال به ایران می‌رسند، پس از برخورد با ارتفاعات سرد شده تبدیل به باران و برف گردند و در نتیجه به زمین آب برسانند و جنگل‌ها و چراگاه‌های شمالی و جنوبی و جنوب غربی ایران را به‌وجود آورند و آن دسته از آب‌ها که فروکش می‌کنند و سفره‌ی آب‌های زیرزمینی را تشکیل می‌دهند به‌وسیله‌ی چاه‌های عمیق و نیمه عمیق و قنوات جهت مشروب ساختن اراضی بهره‌گیری شوند. از طرفی همین کوه‌های سر حدی ایران مانع می‌شوند تا این ابر و باد نمناک به فلات مرکزی برسند به همین جهت بارندگی در جلگه‌های مرکزی و نقاط داخلی کم است و زراعت عموماً با مشکلات کم‌آبی روبه‌روست.

یک مقایسه بین دامنه‌های شمالی البرز که به سمت دریاست و دامنه‌های جنوبی آن به خوبی روشن می‌سازد که دامنه‌ی کوه‌هایی که متوجه دریاست به علت جلب بخار آب سبز و خرم و حاصلخیز و آباد ولی دامنه‌ی دیگر عکس این حالت را دارد. همچنین طرز قرار گرفتن کوه‌های ایران موجب شده است که نقاط سردسیر و گرمسیر در نزدیکی و مجاورت هم واقع شوند و به فاصله‌ی کمی گیاه‌های سردسیری و گرمسیری در کنار هم دیده می‌شوند که همین مسئله موجب رونق و توسعه‌ی گله‌داری در طول تاریخ ایران بوده است.

وضعیت مناطق کوهستانی ایران از نظر کشاورزی و بهره‌برداری از منابع طبیعی متفاوت است. اراضی ناهموار و مناطق مرتفع سلسله جبال‌هایی، که فلات ایران را دربرمی‌گیرد اگر چه برای فعالیت‌های کشاورزی نامناسب است، ولی در صورت اعمال

مدیریت صحیح در جهت حفاظت و بهره‌برداری از پوشش گیاهی، پتانسیل مناسبی برای فعالیت‌های دامداری و دامپروری خواهد داشت. گذشته از پتانسیل‌های تولید برق، بهره‌برداری از معادن، صنعت جهانگردی و ایجاد پارک‌های ملی جهت حفاظت از میراث طبیعی و فرهنگی ایران که از اهمیت خاصی برخوردار است.

متأسفانه با وجود نامساعد بودن مناطق کوهستانی کشور برای کشت و زرع، کشاورزی دیم غلات در اراضی مرتعی و جنگل‌ها رشد سریع و بی‌رویه‌ای داشته است. کشت دیم غلات خصوصاً گندم در ایران همواره فاقد برنامه‌ریزی بوده است. حتی ۲۵ سال قبل که جمعیت ایران کمتر از نصف جمعیت امروز و فشار بهره‌برداری از اراضی ناهموار کوهستانی به صورت کشت دیم بسیار ناچیزتر از امروز بود، پیرسون^۱ کارشناس استرالیایی در این مورد چنین اظهار نظر کرده است. «...آنجا که اراضی مناسب برای بهره‌برداری کشت دیم غلات وجود دارد بایر مانده و در مقابل زمین‌هایی که استعداد کشت را ندارند (اراضی شیبدار و مرتعی) شخم می‌شوند...».

کشت گندم دیم همیشه یکی از فعالیت‌های کشاورزی اصلی کشاورزان ایرانی بوده است. ظاهراً از آنجا که کشاورزان کشت دیم غلات را به نسبت ساده و کم هزینه یافته‌اند ریسک ضرر سال‌های کم باران را به راحتی می‌پذیرند. کشت دیم به طور سنتی در قطعات کوچک و صرفاً به منظور خودکفایی، در دره‌ها انجام می‌شده در حالی که اخیراً، این کار در جهت افزایش تولید ملی گندم در سطح وسیع و با استفاده از تراکتور انجام می‌شود. هر چند که این افزایش تولید بسیار ارزشمند است ولی می‌بایستی در اراضی و زمین‌های مناسب کشت صورت پذیرد. به علاوه امروز این کشت کم‌هزینه وسیله‌ای برای تثبیت مالکیت شخصی بر اراضی مرتعی نیز محسوب می‌شود.

اراضی مرتعی با خاک کم عمق و شیب تند برای یکی دو سال به صورت دیم و با بازدهی ناچیز کشت می‌شود ولی خیلی زود با فرسایش خاک که توسط آب یا باد صورت می‌پذیرد، به صورت اراضی فرسوده و بیمار به حال خود رها می‌گردد.

از نظر اقتصادی، کشاورزی جز برای خودکفایی در سطح کوچک و در اراضی با شیب ملایم دره‌ها، در مناطق کوهستانی مقرون به صرفه نیست. ناهمواری اراضی و

1. F.b.Pearson P.15 1968.

سختی‌های فیزیکی و اقلیمی در فضای کوهستان، بازدهی تولید را کاهش و هزینه‌ی تولید را افزایش می‌دهد. اما در مقابل دامداری و دامپروری به‌عنوان نوعی بهره‌برداری از اراضی و منابع فضاهای کوهستانی فعالیتی مقرون به صرفه است.

در ایران به علت وجود تنوع و تضاد آب‌وهوایی در نواحی کوهستانی (بیلاق و قشلاق) همجوار، دامداری به‌صورت گله‌داری متحرک و یا کوچ‌رو دایر بوده است و هنوز نیز وجود دارد. گرمای شدید در مناطق گرمسیر قشلاقی دشت‌های حاشیه‌ی کوهستان‌ها و سرمای زیاد زمستان در مناطق سردسیر بیلاقی در نواحی مرتفع کوهستان، باعث کاهش باروری می‌گردد، لذا ساکنان نواحی کوهستانی ایران نسبت به تغییرات و تحولات فصلی و باروری محیط تغییر مکان می‌دهند. مدتی را در گرمسیر و بقیه‌ی سال را در سردسیر به سر می‌برند. خصوصیات زندگی عشایری کوچ‌رونده از نظر فنی و تکنیک دامداری، محصول گزینش‌های متمادی و تدریجی این روش دامداری توسط جوامعی است که طی قرون در نواحی کوهستانی روبه‌رو بوده‌اند. این روش بهره‌برداری سه مشکل اصلی سیستم‌های تولید کشاورزی و دامداری مناطق کوهستانی یعنی پیچیدگی، تنوع و عدم ثبات اکولوژیک و اقتصادی را از طریق جابه‌جایی و تغییر مکان بهره‌برداری حل کرده و در جهت مثبت به‌کار می‌گیرد.

همانگی ساختار اجتماعی عشایر با خصوصیات فضای کوهستانی یعنی پراکندگی جوامع، انزوا و فردگرایی و نیز الزامات زندگی در کوهستان‌ها یعنی همبستگی و همکاری جمعی و جسورانه علیه موانع و خطرات این محیط زیست متناسب است.

اقتصاد دامداری کوهستانی به حفظ توازن میان تعداد دام و وسعت و غنای مراتع موجود بستگی دارد. برای حفظ این تعادل سیستم فعالیت پراکنده و غیرمتمرکز ولی کنترل شده‌ای لازم است، تا همه‌ی مراتع در زمان در حد مناسب و مجاز مورد بهره‌برداری قرار گیرند.

فعالیت‌های اقتصادی دامداران عشایر کوهستان‌های ایران با تغییر و تحولات ناگهانی فصلی و دیگر مشکلات زندگی در کوهستان همچون تغییرات آب‌وهوایی، شیب، ریزش کوه، زلزله و... تطبیق یافته است. عشایر دو کشت در سال یکی در

گرمسیر و یکی در سردسیر انجام می‌دهند، احشام و دام‌های بزرگ‌تر و سالم‌تری دارند و تغذیه‌ی خود آن‌ها از روستاییان روستاهای دور افتاده‌ی کوهستانی بهتر است. به‌طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که استفاده از اصول مشترک در اداره‌ی فضای کوهستان‌ها و دشت‌ها باعث آسیب دیدن محیط زیست و منابع طبیعی مناطق کوهستانی و در نتیجه لطمه بر فعالیت‌های اقتصادی در جلگه‌ها می‌شود.

در اداره‌ی منابع طبیعی و آمایش اراضی و سرزمین کوهستانی باید ماهیت خاص این فضا را در نظر گرفت. سیستم‌های زیستی، اقتصادی و اجتماعی موجود در کوهستان‌ها با محیط فیزیکی نامساعد و کم‌ثبات مناطق کوهستانی رابطه‌ی متقابل ذاتی دارند. این وابستگی تنگاتنگ در کلیه‌ی فعالیت‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی به فضای کوهستان ماهیت خاصی می‌دهد که در فضای حاکم بر دشت‌ها وجود ندارد.

در واقع شاید بتوان ادعا کرد که عمومی‌ترین و مهم‌ترین خصلت فعالیت‌های اقتصادی در مناطق کوهستانی، در مقایسه با ماهیت فعالیت‌های تولیدی در دشت، تطابق بیشتر و دقیق‌تر آن با محیط فیزیکی است. فعالیت‌های انسان در شرایط سخت و متغیر و کم‌ثبات کوهستان باعث پدید آمدن و استمرار روش‌های بهره‌برداری ویژه و ابتکاری شده است که نه تنها وجود این خصوصیات و محدودیت‌های فیزیکی و اکولوژیکی را در نظر دارد بلکه از این خصوصیات ظاهراً منفی به نفع خود بهره می‌گیرد. به همین جهت باید در تغییر و تحول ماهیت نظام‌های سنتی موجود در نواحی کوهستانی احتیاط بیشتری نسبت به تغییر و تحول نظام تولید در جلگه‌ها به‌کار برد، در غیراین صورت، پیامدهای آن همان است که طی چند دهه‌ی اخیر ولی در پی در مناطق کوهستانی کشورهای مختلف جهان سوم و در ایران شاهد آن بوده‌ایم. یعنی از یک سو تضعیف و تخریب منابع، اختلال در توازن طبیعی، تخریب آبخیزها، فرسایش خاک، سیل‌های ویرانگر و غیره و از سوی دیگر سرگردانی فرهنگی و فقر مالی این جوامع.

افزایش تولید و ارتقای سطح زندگی ساکنان مناطق کوهستانی و حفظ و حراست از منابع طبیعی مادری کشور نیاز مبرمی به افزایش سطح تکنولوژی دارد ولی این کار به استفاده از تراکتور و ایجاد دامداری‌های صنعتی و اسکان عشایر در مناطق مزبور

خلاصه نمی‌شود.

توجه به ماهیت خاص محیط فیزیکی و فضای کوهستانی باعث حفظ منابع طبیعی موجود و بی‌توجهی به آن باعث فروپاشی نظام طبیعی و نابسامانی‌های اجتماعی - اقتصادی می‌گردد. در این رابطه مقدماً می‌بایستی به سه مورد توجه بیشتر مبذول شود:

۱. توجه بیشتر به ماهیت خاص محیط فیزیکی مناطق کوهستانی یعنی تأثیرات چند جانبه، شیب، ناهمواری، ارتفاع، دسترسی دشوار یا حمل‌ونقل مشکل، خاک کم عمق، ریزش کوه، زلزله و غیره در برنامه‌ریزی‌های توسعه و آمایش سرزمین.
۲. توجه به اهمیت سلامت فضای کوهستان در سلامت اکولوژیک کل کشور خصوصاً از نظر منابع آب.
۳. توجه به ماهیت خاص نظام‌های بهره‌برداری از منابع طبیعی که در ساختار اجتماعی و فرهنگی ساکنان منزوی و جسور این مناطق منعکس است در برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ی اقتصادی این مناطق.

سرزمین‌های هموار

اگر نظری به وضع ساختمان طبیعی ایران بیافکنیم خواهیم دید که به جز نواحی کوهستانی قسمت اعظم مناطق شمالی، مرکزی و جنوبی کشور را بیابان‌ها و نیز جلگه‌ها تشکیل می‌دهد که مهم‌ترین آن‌ها جلگه‌های پست و ساحلی دریای خزر، جلگه‌ی خوزستان و سواحل جنوبی و بیابان‌ها و کویرهای مرکزی کشور است. جلگه‌های پست و ساحلی دریای خزر دو استان گیلان و مازندران را شامل شده و در کنار دریای خزر به‌طور بیش از ۷۰۰ کیلومتر گسترش یافته‌اند. این ناحیه‌ی هلالی شکل، که البرز در جنوب آن واقع شده است دارای ۲۵ تا ۳۵ کیلومتر عرض می‌باشد. بر خلاف بیشتر نقاط ایران که دارای آب‌وهوای گرم و خشک و یا سرد و خشک هستند، سرزمین‌های پست حاشیه‌ی دریای خزر دارای اقلیم گرم و مرطوب است. تعداد نسبتاً زیادی از رودهای کوچک و بزرگ از کوه‌های البرز و نقاط دیگر سرچشمه گرفته و پس از طی کردن مسیر خود اکثراً از درون جلگه‌های فوق‌الذکر به

دریای خزر می‌ریزند. سفیدرود، هراز، گرگان، اترک از مهم‌ترین رودهای ناحیه محسوب گشته و از بین تمام رودها مسیر سفیدرود از همه طولانی‌تر بوده و در منجیل سدی به همین نام بر روی آن احداث گشته است.

شرایط طبیعی مناسب در این ناحیه باعث کشت متمرکز گشته و محصولات عمده‌ی کشاورزی نظیر برنج، چای، پنبه، توتون، ذرت و انواع صیفی‌جات به خوبی به عمل می‌آید. مرکبات نیز بیشترین و بزرگ‌ترین محصول درختی منطقه را تشکیل داده و علاوه بر رفع احتیاجات ساکنین محل به اکثر نقاط ایران نیز فرستاده می‌شود. یکی از اقدامات قابل ملاحظه‌ای که در سال‌های اخیر در این ناحیه به عمل آمده است، استفاده از آب‌هایی است که هرز می‌رفته و همچنین احیای قنوات و حفر کانال‌ها در اراضی باتلاقی و به زیر کشت درآوردن آن‌ها از اهمیت برخوردار است.

بیشترین صنایع کارخانه‌ای ناحیه از مواد کشاورزی تغذیه نموده و شامل بافندگی، برنج‌کوبی، چای‌سازی، کنسرو و کارخانجات روغن‌کشی می‌باشد. حریربافی و بافت ابریشم، کارهای چوبی و ساخت مصنوعات حصیری و ماهیگیری نیز جزو صنایع مهم و حرفه‌ی عمده‌ی اهالی به‌شمار می‌آید. گرگان، بهشهر، قائم‌شهر، چالوس و رشت از مهم‌ترین مراکز صنعتی ناحیه محسوب می‌شوند. از نظر جغرافیایی انسانی، سرزمین‌های حاشیه‌ای دریای خزر متراکم‌ترین بخش‌های ایران را تشکیل می‌دهند.

با اینکه این ناحیه فقط ۴ درصد کل مساحت ایران را در بر می‌گیرد، اما جمعیت متمرکز در آن تقریباً $\frac{2}{3}$ جمعیت ایران را شامل می‌شود. جمعیت در این ناحیه به تبعیت از پراکندگی مسکن پخش و پراکنده است. شهرها زیاد و فواصل آن‌ها نزدیک است. بیشتر این شهرها به‌صورت مراکز دادوستد کالا و یا بازار شهر می‌باشند. فعالیت اغلب شهرها و مراکز صنعتی بر پایه‌ی تولیدات کشاورزی و نیز موقعیت بندری است.

سواحل جنوبی شامل جلگه‌ی خوزستان و زمین‌های پست ساحل خلیج فارس می‌باشد که منطقه‌ی مشخص دیگری از ایران را تشکیل می‌دهد. این منطقه در دهه‌های اخیر به خاطر ذخایر عظیم نفت و صنایع وابسته به آن مورد توجه زیادی قرار گرفته است. از نظر طبیعی خوزستان یکی از مهم‌ترین جلگه‌های رسوبی و وسیع ایران می‌باشد. این جلگه شباهت به یک سه گوشه‌ی نامنظم دارد و دنباله‌ی جلگه‌ی عظیم